

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

**ӨЛКЕТАНУ - ӨНЕРТАНУ
КРАЕВЕДЕНИЕ – ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ
LOCAL HISTORY - ART STUDIES**

ҒТАХР / МРНТИ / ҒТАХР: 18.31. 09

<https://orcid.org/0000-0002-9096-2320>

<https://orcid.org/0000-0002-7669-7276>

<https://orcid.org/0009-0005-6912-3177>

¹Юсупов А.Н., ¹Юсупова А.А.*, ²Ажидинов А.С.

¹сәулет ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан

¹доктор PhD, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан

²техн.ғ.к. профессор, ОАИУ. Шымкент, Қазақстан

ҚОЛА ДӘУІРІНДЕГІ ЖАРТАС СУРЕТТЕРІНІҢ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ МАЗМҰНЫ

*Автор-корреспондент: akmaral.yusupova.80@mail.ru

Түйін: Орталық Азия мен Сібірдің қола дәуіріне жататын бірегей петроглифтері ғылыми зерттеудің маңызды нысаны болып табылады. Сонымен қатар «күнбасты құдайлар» деп аталатын бейнелердің семантикасы бүгінгі күнге дейін ғылыми пікірталас тудырып келеді. Мақалада аталған бейнелердің мағыналық мазмұны мен тарихи-мәдени мәні қарастырылып, олардың шығу тегі мен дүниетанымдық негіздеріне қатысты авторлық гипотеза ұсынылады. Ғалымдар петроглифтерді мифологиялық түсініктерді, ғұрыптық тәжірибелерді және көне эпикалық дәстүр элементтерін бейнелейтін «бейнелі фольклордың» ерекше түрі ретінде қарастырады. Осы тұрғыдан мақалада Орталық Азия мен Сібірдегі жартас суреттерінің түркі халықтарының батырлар жырымен және суырыпсалма ақындардың поэтикалық сайысы - айтыс дәстүрімен өзара байланысын анықтауға талпыныс жасалады. Зерттеуде графоаналитикалық және сипаттамалық әдістер қолданылды. Айтыс, жартас бейнелеріндегі көркем баяндау және батырлар жыры біртұтас мәдени-мағыналық жүйенің өзара байланысты құрамдас бөліктері ретінде қарастырылады. Басынан сәуле тараған антропоморфты тұлғалар тек мифологиялық кейіпкерлерді ғана емес, сонымен қатар сакралды ортаға жататын ерекше дарынды бақсыларды - ақын, музыкант, емші және көріпкел қызметтерін қатар атқарған тұлғаларды бейнелеуі мүмкін деген болжам ұсынылады. Бастың сәулелі түрде берілуі олардың ерекше рухани мәртебесі мен айрықша қабілеттерін символдық тұрғыда білдіруі ықтимал. Тамғалы петроглифтерінің басты галереясына ерекше назар аударылады. Ірі көлемде бейнеленген «күнбасты» екі тұлға қыз бен жігіттің сөз сайысының, яғни поэтикалық жекпе-жектің ықтимал прототипі ретінде түсіндіріледі. Би билеп тұрған кейіпкерлер мен үй жануарларының бейнелері орталық тұлғалармен бірге тұтас мерекелік-ғұрыптық композиция құрайды.

Кілт сөздер: бейнелі фольклор, батырлық эпос, айтыс, Тамғалы, «күнбасты» бейнелер.

¹Юсупов А.Н., ¹Юсупова А.А.*, ²Ажидинов А.С.

¹канд. арх. н., доцент, ЮКИУ им. М. Ауэзова. Шымкент, Казахстан

¹доктор PhD, ЮКИУ им. М. Ауэзова. Шымкент, Казахстан

²к. техн. н. профессор, ЦАИУ. Шымкент, Казахстан

ЭТНОГРАФИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ НАСКАЛЬНЫХ РИСУНОВ ЭПОХИ БРОНЗЫ

*Автор-корреспондент: akmaral.yusupova.80@mail.ru

Аннотация: Уникальные петроглифы эпохи бронзы Центральной Азии и Сибири являются важным объектом научного изучения. Вместе с тем семантика так называемых «солнцеголовых божеств» до настоящего времени остаётся дискуссионной. В статье рассматриваются смысловое содержание и историко-культурное значение данных образов, а также предлагается авторская гипотеза относительно их происхождения и мировоззренческой основы. Петроглифы рассматриваются учеными как особая форма «изобразительного фольклора», отражающая мифологические представления, обрядовые практики и элементы древней эпической традиции. В этой связи предпринимается попытка выявить взаимосвязь наскальных изображений Центральной Азии и Сибири с героическим эпосом тюркских народов и традицией поэтических состязаний импровизаторов - айтысом. Выдвигается предположение, что антропоморфные фигуры с лучами, исходящими от головы, могли изображать не только мифологических персонажей, но и особо одарённых представителей сакральной сферы - шаманов, сочетавших функции поэта, музыканта, целителя и прорицателя. Лучевидное оформление головы могло символически передавать их особый духовный статус и исключительные способности. Особое внимание уделяется главной галерее петроглифов Тамгалы. Пара крупных «солнцеголовых» фигур интерпретируется как возможное изображение состязания девушки и джигита - прообраза поэтического поединка. Танцующие ряженные и изображения домашних животных образуют с центральными фигурами единую празднично-обрядовую композицию. В исследовании применены графоаналитический и описательный методы. Предлагается рассматривать айтыс, наскальное изобразительное повествование и героический эпос как взаимосвязанные компоненты единой культурно-смысловой системы.

Ключевые слова: изобразительный фольклор, героический эпос, айтыс, Тамгалы, «солнцеголовые» фигуры.

¹Yusupov A.N., ¹Yusupova A.A.*, ²Azhidinov A.S.

¹Candidate of Architectural Sciences, Associate Professor.

M. Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

¹doctor of the Russian Academy of Sciences named after M. Auezov SKRU.

Shymkent, Kazakhstan

²Candidate of Technical Sciences, Professor, CAIU. Shymkent, Kazakhstan

THE ETHNOGRAPHIC SIGNIFICANCE OF BRONZE AGE ROCK PAINTINGS

*Corresponding author: akmaral.yusupova.80@mail.ru

Abstract: The unique Bronze Age petroglyphs of Central Asia and Siberia constitute an important subject of scholarly research. At the same time, the semantics of the so-called «sun-headed deities» remain a matter of academic debate. This article examines the semantic content and historical-cultural significance of these images and proposes an authorial hypothesis concerning their origins and underlying worldview. Petroglyphs are regarded by scholars as a distinctive form of

«visual folklore» reflecting mythological concepts, ritual practices, and elements of the ancient epic tradition. In this context, the article attempts to identify possible interrelations between the rock art of Central Asia and Siberia, the heroic epics of the Turkic peoples, and the tradition of poetic contests between improvisational poets - aitys. It is hypothesized that anthropomorphic figures with rays emanating from their heads may have represented not only mythological characters but also exceptionally gifted members of the sacred sphere - shamans who combined the functions of poet, musician, healer, and diviner. The ray-like depiction of the head may have symbolically conveyed their special spiritual status and extraordinary abilities. Particular attention is paid to the main gallery of the Tamgaly petroglyphs. A pair of large «sun-headed» figures is interpreted as a possible representation of a contest between a young woman and a young man — a prototype of a poetic duel. Dancing masked figures and images of domestic animals form, together with the central figures, a unified festive and ritual composition. The study employs graphic-analytical and descriptive methods. It is proposed that aitys, rock-art narrative, and heroic epic be considered interconnected components of a unified cultural and semantic system.

Keywords: visual folklore, heroic epic, improvisational poets, aitys, Tamgaly, “sun-headed” figures.

Кіріспе

Ғылыми деректерге жүгінсек, қола дәуірінде Орталық Азия және Сібір кеңістігінде сақтар ықпалы күшейіп, ірі тайпалық бірлестіктер қалыптасады. Қола дәуірінің орталықтары Жетісу, Ыстықкөл және Минусин ойпатындағы жартас суреттері қазір әлемге танымал. Әйтседе, ғалымдар аталмыш жартастардағы «күн басты құдайлар» атты бейнелердің мағынасы белгісіз деп жазады [12, 168]. Осыған байланысты мақалада олардың мағынасы, тарихи-мәдени сипаты қарастырылып, шығу тегі мен дүниетанымдық негіздері туралы ғылыми жорамалдар ұсынылады.

Мысалы, Жетісудағы қола дәуіріндегі Таңбалы жартас суреттері андрон мәдениеті деп аталады. Ғалымдар андрон мәдениетінің жартас суреттері Орталық Азия мен Сібір аумағында кең таралған, мұнда батырлар эпосы сюжеттері бейнеленген деп есептейді. Бұл деректер түркі және моңғол халықтарының батырлар эпосы ежелгі көшпелілер дәуірінен бастау алатынын баяндайды [2,3, 7-31].

Осыған орай, Түркі тілдес халықтардың батырлар жыры ерте дәуірлерде, олардың Орта Азия далаларын б.з.д. II мыңжылдықта мекендеген кезеңінде қалыптасқаны байқалады. Эпикалық мұралардың ұқсастығы бұл халықтардың тарихи-мәдени бірлігін дәлелдей түседі [4]. Осы тұрғыдан алғанда, Орталық Азия және Сібір кеңістігінде жартас суреттерінің мазмұны түркі халықтарының батырлық эпосымен сабақтас деп қарастыруға негіз бар. Өйткені белгілі ғалымдар «жартас суреттері-ежелгі дәуірдің бейнелі фольклоры» деп дәлелдеген [11,12, 87-90,168].

Жалпы Орталық Азия және Сібір кеңістігінде орналасқан жартас суреттері құрылымы, жалпы көрінісі жағынан ұқсастығы - мұнда бастарынан нұр шашқан адам пішінді бейнелер кездеседі.

Сурет - 1. Евразия кеңістігінде орналасқан жартас суреттері /содан оңға қарай/ - Таңбалы тас, Ыстықкөлдегі Саймалы таш, Минусин ойпатындағы сурет және Сібірдегі Калбакташ бейнелері.

Ғылыми зертеулер бойынша олар қола дәуірінде – б.д.д III-1 мыңжылдықтар арасында жаратылған. Әсерлі бейнелері, көрнекілігі, орындалу техникасы, жалпы ауданы жағынан Қазақстандағы Тамғалы жартас суреттер атырабы басқалардан жоғары дәрежеге ие. 2005 жылы Тамғалы жартас суреттері аумағы Қазақстанда алғашқылардың бірі болып UNESCO-ның материалдық әлемдік мәдени мұра тізіміне енгізілді. Қазіргі кезде мұнда «Тамғалы» мұражай қорығы туристік қызмет көрсетеді [16].

Көшпелі түркі тектес халықтардың фольклорлық мұрасын батырлар жыры және айтыс өнері құрайтыны белгілі. Айтыс өнері қазақ халқымен қатар қырғыз (айтышуу), өзбек (лапар), карақалпақ (жуаб) т.б. халықтарының дәстүрлі ауыз әдебиетінде де кең таралған [13,727].

Бүгінде айтыс өнері қазақ және қырғыз халықтарының мәдени өмірінде неғұрлым толық сақталған дәстүрлі өнер болып табылады. Айтыс өнері 2015-ші жылы UNESCO-ның материалдық емес мәдени мұрасының репрезентативтік тізіміне енгізілді. Бұл оның түркі халықтарының мәдени мұрасындағы ерекше орнын және халықаралық деңгейде мойындалған құндылығын айғақтайды [17,510].

Материалдармен әдістері

Теориялық талдау

Мақалада графоаналитикалық (өнертанушылық) зерттеу әдістері қолданылды. Графоаналитикалық әдіс суреттерді салыстырмалы-тарихи тұрғыдан талдап баяндауға негізделген. Бұл әдіс графикалық бейнелер мен этнографиялық деректер арасындағы өзара байланыс пен сәйкестікті анықтауға мүмкіндік береді. Зерттеу салыстырмалы талдау жасап себепті байланыстарды айқындауға бағытталған, ол төмендегі құрамдас бөліктерден тұрады:

а) Аксиома. Ғылыми зерттеудің басында дәлелдеуді қажет етпейтін, ақиқат ретінде қабылданатын негізгі қағидалар жүйесі алынды. Бұл зерттеуде негізгі қағидалар ретінде отандық және шетелдік ғалымдардың бейнелі фольклор туралы нақты тұжырымдары, археологиялық нәтижелер алынды.

ә) Индукция. Бұл – ойдың жекеден жалпыға қарай өрбуі. Бұл зерттеу әдістері, тарихи археологиялық деректер негізінде қазақ және түркі мәдениеті бастауын айқынауға жол ашады.

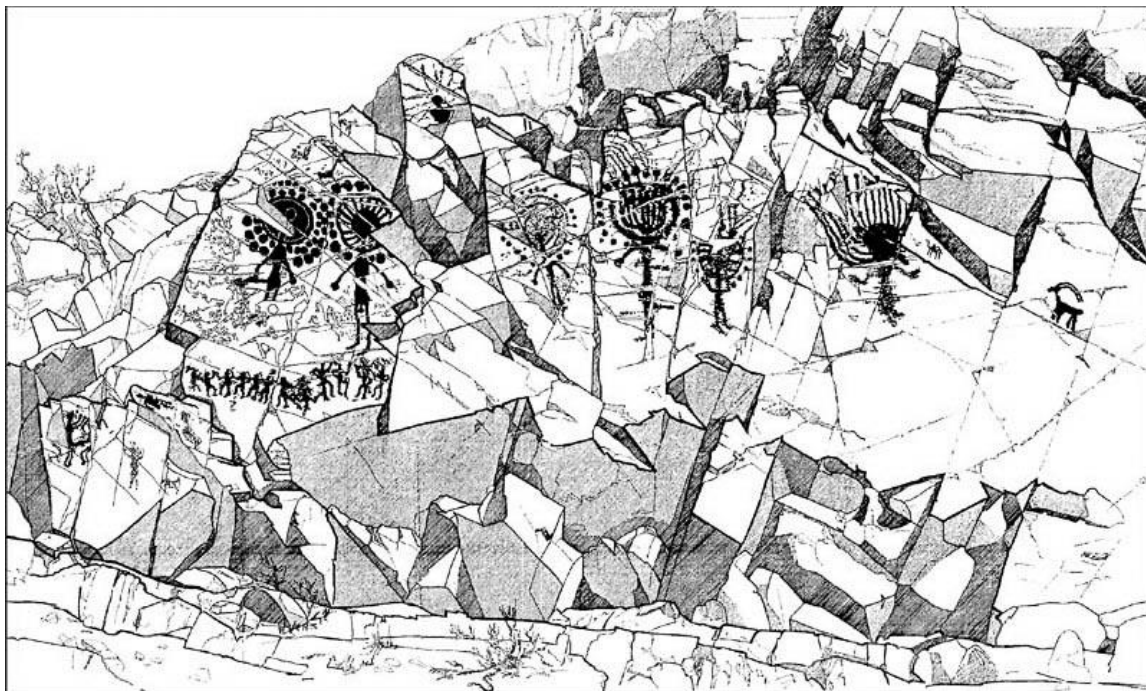
Ғылыми деректер бойынша, бақсылар шығармашылығы қазақ дәстүрлі өнерінің негізін қалаған. Белгілі этнограф ғалым Шоқан Уәлиханов бұл туралы - шамандар (бақсылар) тәңір дінінің уәкілдері, олар парасатты, жоғары білікті ақын, музыкашы, көріпкел және тәуіптік қасиеттері мол деп жазған болатын [10,8].

Тамғалның биік шатқалында, бас галерея іспеттес жартас суреттері бар. Мұнда бақсылардың салтық әрекеттері, сахналық қойылымдары айқын байқалады (2-сурет). Бақсылардың осы іс қимылдарын, олардың жоғарыда аталған ерекшеліктерін ескере отырып, біршама тұжырым жасалды. Айта кетсек, жартастардағы күн бейнелі суреттерде «күн басты құдайлар» емес. Олар негізінде Шоқан Уәлиханов сипаттап берген дарынды шамандар (бақсылар) болуы ықтимал. Өйткені олар ерекше қасиеттерінің арқасында, өзгелерден бір бас жоғары және көпшілікке танымал, беделді болған. Сол себепті көне суретшілер бақсылардың рухани беделін, мәртебесін ескеріп күн сәулелі пішінде бейнелеген. Мұндай күн сәулелі әулиелер христиан, будда және ислам (т.б.) діндерінің иконаларында, мүсіндерінде, миниатюраларында және жартас суреттерінде кездеседі [15]. Яғни Орталық Азия мен Сібірдің жартас суреттерінде күн сәулелі бақсылар бейнесі салынғаны байқалады. Жалпы аталмыш жартас бейнелерінде тәңірге құлшылық ету, аспанмен жердің айшықты нысандарын қадір тұту, аруаққа сыйыну, әулиені пір тұту нышандары көрініс табады. Мысалы, Тамғалы кешені келбетінде қоғамен мен табиғаттың үйлесімі көрініс тапқан. Жартас бейнелері табиғат келбетін өрнектеп, оған ерекше салтанаттылық беріп тұр. Қола дәуірінің тартымды атыраптары қазіргі кезде туристерді тартуда.

Аталмыш жартас суреттерінде әсіресе аруаққа, әулеге сыйыну, оларды пір тұту нышандары бар. Сондықтан Тамғалыда биік жартас таңдалып, сол жерге бабалар галереясы салынғаны мәлім. Мұнда киелі тұлғалар күн кейпінде бейнеленген болуы ықтимал. Жалпы жұрт бақсыларды әулие адамдар деп сенген, өйткені олардың ерекше қасиеттері айқын болатын. Олар ақын, дәрігер, көріпкел, басшы ретінде танылып, ел жұрттың өркендеуіне мол үлес қосқан еді. Тәңірлік дүниетаным белгілері ислам діні ықпалымен осы уақытқа дейін ескерілмей келді. Сондықтан түркі мәдениетіндегі бақсылар ролі және жартас суреттердің түпкі мағынасы ұмытылған.

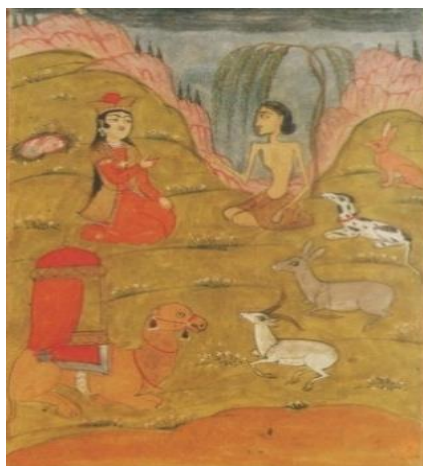
Биік жартастағы Тамғалы галереясында салынған бақсылардың жалпы саны жетеу (2-сурет). Сонымен, 7 саны түркі халықтарында киелі болғаны мәлім. Жеті қарақшы жұлдыз, жеті қазына, жеті ата секілді атаулар ұрпақтар жадында сақталып келеді. Жеті санының түркі дәстүріндегі киелі сипаты математик ғалымдар еңбектерінде кездеседі [21,45-58].

Нәтижелер мен талдаулар. Негізгі бас галереяда ел билеген айтыскер ақындардың 7 атасы бейнеленген болуы ықтимал. Галереяның биік жартасқа ораналуында үлкен мән бар. Азия халықтарында биік тау жоталарды киелі санап (культ высот), ол жердің киесі бар деп санаған. Тау көкпен жердің қиылысы, әлемнің орталығы деп сыйынған. Мұнда адамдар Тәңірмен және аруақпен көріседі деген сенім болған [20,45-58]. Демек, қола дәуірінен бастау алатын шешендік дәстүрдің тәрбиелік маңызы жоғары болғандықтан, оның үлгілері ұрпақтан ұрпаққа жалғасып отырған. Осыған байланысты Тамғалыдағы көрнекті жартас беттеріне қоғамның рухани көшбасшыларын бейнелейтін арнайы галереялар салынған болуы мүмкін. Мұндай дәстүрлердің ұқсас үлгілерін қазіргі заманда да көруге болады. Мысалы, мемлекет дамуына елеулі үлес қосқан тұлғаларды дәріптеу мақсатында түрлі елдерде тарихи галереялар жасалған. Солардың бірі ретінде АҚШ Президенттерінің портреттері қойылған тарихи галереяны атауға болады. Бұл қоғамның көрнекті қайраткерлерін есте сақтап, олардың еңбегін кейінгі ұрпаққа таныту дәстүрінің ежелгі заманнан бүгінге дейін жалғасып келе жатқанын көрсетеді.

Сурет - 2. Билік иелері, айтыскер ақындардың 7 атасы бейнеленген Тамғалы галереясы

Галереяның мазмұны солдан оңға қарай өрбиді. Жартастағы композицияда басты кейіпкерлер - қыз бен жігіт ірі көлемде бейнеленіп, олардың контурлары терең әрі қалың етіп қашалған (3-сурет). Қыздың ойлау қабілеті тұтас шеңбер түрінде көрсетілген. Бұл оның рухани қуатын, ішкі энергетикасын және басынан тараған нұрлы аурасын білдіретін символдық белгі ретінде салынған. Ал жігіттің ойлау қабілеті толық қалыптаспаған шеңбер арқылы берілген. Суретші осы тәсіл арқылы оның рухани кемелдену деңгейінің төменірек екенін аңғартқан. Соған қарамастан жігіт сөз сайысын бастап, ақырында қарсыласынан жеңіліс табады. Бұл көрініс қыздың даналығы мен сөз өнеріндегі басымдығын бейнелейді.

Сурет - 3. Қызбен жігіт айттысы. Тамғалы галереясындағы сурет.
Лейла мен Мәжнунің айттысы. Самарқан миниятурасы

Суретшінің пайымдауынша сахналық көрініс әсем табиғат аясында көрсетілген. Қыз бен жігіттің айналасында үй жануарлары бейнеленген, олардың ішінде құлағы мен құйрығы

кесілген ит те бар. Бұл қазақ шопандарының күзетші иттеріне тән сыртқы белгілердің бірі (3-сурет). Осы айтыстың мазмұнын ежелгі сөз сайысының түрі – «қайымдасуға» сәйкес шамалап жандандыруға болады. Айтыстың басында жігіт қызға әзіл-қалжың аралас тиісіп, былай дейді:

Жігіт:

Атыңды шешең сүйіп қойған Еркін,
Той болса түзетесің кәмшат бөркің.
Бұлаңдап ұжмақтың хор қызындай,
Бітпеген еш пендеге сенің көркің.

Қыздың жауабы:

Атымды шешем сүйіп қойған Еркін,
Той болса түзетемін кәмшат бөркім.
Келе сап сипатымды баяндадың,
Есіңді алып кетті ме менің көркім[7, 352].

Мұнда ерекше назар аударатын жайт – галерея бейнелі фольклоры қыз бен жігіттің айтысынан басталады. Бұл көрініс ақындар айтысының бастауында қыз бен жігіт айтысы тұрғанын аңғартады. Олардың сөз қағысулары шынайылығымен, әзіл-қалжыңға, еркелік пен жастыққа тән сезімдерге толы әсерлі сипатымен ерекшеленген. Айта кететін жайт - XV ғасырдағы Самарқан миниатюрасында да ғашықтар жұбы - Ләйлі мен Мәжнүннің сөз сайысы салынған. Мұнда табиғат аясында үй жануарлары көрінеді, олар да ғашықтардың арасындағы үйлесім мен сұлулықты сезінгендей, таңданыс күйінде бейнеленген[8,277].

Қыз бен жігіт айтысының мұндай үлгілері қазіргі кезеңде де кейбір үнді кинофильмдерінде көрініс табады. Тарихи деректерге қарағанда, ежелгі дәуірлерде көшпенді тайпалардың бір бөлігі Үндістан аумағына қоныс аударып, олардың мәдени ықпалы жергілікті дәстүрлермен сабақтасып дамыған. Бүгінде Үндістанда түркі тілдес халықтарға жататын миллиондаған этностық топтар өмір сүреді.

Уақыт өте келе кәсіпқой айтыс ақындары қалыптаса бастаған. Олар қоғамдағы жетістіктерді мадақтап, кемшіліктерді сынап, ел ішіндегі өзекті мәселелерді көтеретіні белгілі. Қай ақынның сөзі өтімді болып, тыңдаушылардың ықыласына ие болса, сол жеңімпаз деп танылған[13,727]. Көпшілік оның жағына шығып, қолдау білдіргендіктен, ол қарсыласынан басым түседі. Бұл жағдай дәстүрлі айтыстардағы жеңісті халықтың қолдауы арқылы анықтау қағидасымен үндеседі. Жалпы, айтыста жеңіліс рухани және шығармашылық сипатта болған. Жеңілген ақынның беделі төмендегенімен, оған күш қолдану немесе физикалық жаза көрсету орын алмаған. Сондықтан айтыс мәдениеті қарсыласты сөз өнері арқылы мойындатуға негізделген өркениетті өнер жарысы болып саналады.

Галереяда суретші қызбен жігіт айтысы көрінісін басты акцент ретінде бірінші планға үлкейтіп салған (3-сурет). Екінші пландағы бишілер, аң жануарлар тобы негізгі акцентпен табиғи түрде біріктіріліп, тұтас көркем шешім түзеді. Бұл бірегей композицияны мерекелік думанның өзіндік постері деуге болады. Жартастағы пластикалық еркіндікпен би билеп, думандатып жүрген адамдардың бейнелері сол дәуірдегі қоғамның бай-бақуатты, мамыражай тіршілігін аңғартады. Белгілі жазушы әрі ғалым М. Әуезов қазақ халқының дәстүрлі өмірінде поэзия, ән-күй және айтыс өнері тұрмыс-тіршілікпен тығыз байланыста дамығанын көрсете келе, «Қазақ елі ақындық теңізі сияқты көрінеді» деп бағалайды [5,180].

Картинаның екінші қатарында төрт жұп би билеп жүр, олардың шетінде жүргізушілер жұбы да бар. Би қазақтың топтасып билейтін «Алқа қотан» биіне ұқсайды. Бұл белгілі ғалым-этнограф Өзбекәлі Жәнібековтің мына пікірімен расталады: «Кейбір басқа мұсылман халықтарынан өзгеше, қазақтарда ертеде жұптасып (ер мен әйел) билеу дәстүрі болған». Бұл шамандық сипаттағы билер - қазақ қоғамының даму үдерісін көне заманнан бүгінгі күнге дейін

сүйемелдеп, оның рухани мәдениетін байыта түсті. Мысалы, «Би» өнерін өткен заманда көптеген әнші-импровизаторлар жетік меңгерген. Солардың қатарында сырықпен билеу шеберлігі үшін Ағашаяқ атанған әйгілі әнші Берікбол Көпенұлы, сондай-ақ Шашубай Қошқарбаев, Жүнісбек Жолдинов, Қарсақ Қопабаев секілді басқа да бірегей өнерпаздар болған. Олар әнмен сүйемелденетін театрландырылған билер, ойын-билер, бишілердің күш-қайраты мен ептілігін көрсететін қойылымдар, пантомима мен әзілге құрылған көріністер ұйымдастырылатын барлық той-думан мен жәрмеңкелердің құрметті қонақтары болған»[9,48].

Осыған байланысты ел аузында сақталған «отыз күн ойын, қырық күн той» деген қанатты сөз көшпелі қоғамдағы мерекелер мен думанды жиындардың ауқымын бейнелейтін тарихи дерек ретінде қарастырылуы мүмкін. Өйткені б.д.д III-1 мыңжылдықтар арасында сақтар әлемдік аренада қола өндірісімен, географиялық көлемімен белгілі, көшпелі мал шаруашылығымен дамыған бай-бақуат іргелі ел болатын. Мұндай ұзаққа созылған тойлар халықтың бірлігін нығайтып, өнер мен мәдениеттің дамуына ықпал еткен.

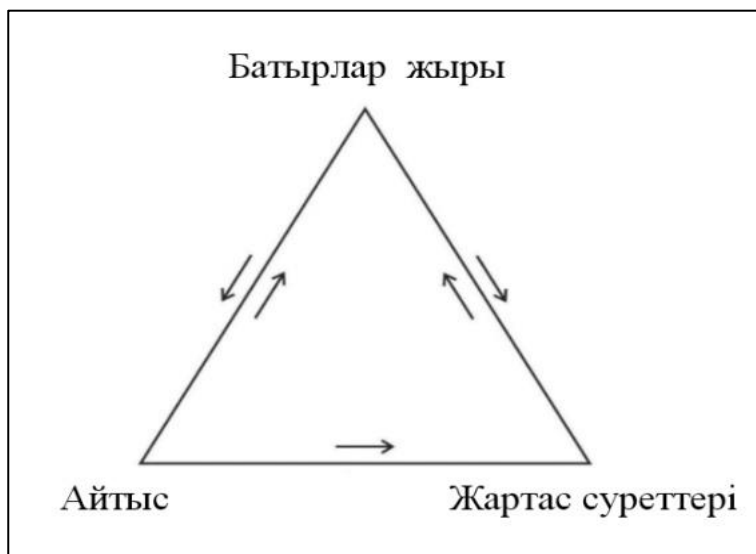
Осы әлеуметтік топтан шыққан қыз бен жігіт, сірә, тайпалық бірлестіктердің белгілі суырыпсалма ақындары болы мүмкін. Олар өз руларының атынан сөз сайысына түсіп, кейінгі дәуірдегі Керей мен Найман руларын танытқан Біржан мен Сара айтысына ұқсас өнерлі болған сияқты. Аталмыш айтыс негізінде композитор М.Төлебаев әлемге танымал «Біржан мен Сара» операсын жазғаны белгілі.

Атап айтсақ, батырлық эпосты жырлайтын жыраулар мен жыршылар көбінесе ауызша сөз жарысы – айтыста қарсыластарын жеңген майталман ақындар болғаны айқын. Әдетте халықтың қаһармандық эпосын жеңімпаз, даңқты ақын-жыршылар ғана жаратқан. Осындай ұлы суырыпсалма ақындарға жалпы түркі халықтарының өкілдері - қазақта Жамбыл Жабаев «Сұраншы батыр» эпосының авторы, қырғызда Тоқтоғұл Сатылғанов «Манас» жырын толықтырған, башқұртта Ғабит Арғынбаев «Орал батыр» жырын жазған т.б. жатады.

Осыған байланысты ақын-жыршылардың ауызша суырыпсалма өнерін де ерте көшпелілер дәуіріне, яғни б.з.д. II мыңжылдықтағы қола дәуіріне жатқызуға болады. Мұны Қазақстанның белгілі антропологы Оразақ Исмағұловтың зертеуі растайды: «Қола дәуірін кейінгі тарихи кезеңдердегі тұрғындардың антропологиялық келбетінің қалыптасу бастау кезеңі ретінде қарастыруға болады» Аталмыш ғалым қазақтардың антропологиялық ерекшеліктері: бас сүйек формасы, жақ сүйегі, тістері пішіні қола дәуіріндегі сақтарға тән екенін ғылыми тұрғыдан дәлдеген [19,648]. Яғни, осы қола дәуірінде этностың физикалық және рухани болмысының негіздері қалыптаса бастағаны байқалады. Бұл жайтты Қазақстандағы Алтын адам тегі айқындай түсті: оның геномы Евразияның оңтүстігіндегі жергілікті сақтардан бастау алғаны дәлелденді. Ол кезеңде елді билік династиясы: айрықша беделді, дарынды тұлғалар басқарғаны анықталды [22]. Осымен Оңтүстік Қазақстан жерін жайлаған сақтар мәдениеті туралы жазылған тарихи маңызды деректер расталып, толығымен түсті [23,49].

Яғни қола дәуірінен басталған дарынды тұлғалар басқару институты, біртіндеп келе Түркілер дәуірі, Алтын Орда, Қазақ хандығында жалғасын тапты. Жалпы түркі мәдени дәстүрінің ұйытқысы болған батырлар жыры ақындар айтысымен тікелей байланысы айқындала түсті. Халық арасында қазірде жоғары сұранысқа ие болған ақындар айтысы сонау қола дәуірінен бастау алғаны байқалады. Бастау қыз бен жігіттің айтысынан өрбіген ақындар айтысы батырлар жырының іргесін қалағаны жөнге келеді. Мысалы «Алпамыс», «Манас», «Көрұғлы» сынды батырлар жыры ерте дәуірлерден бері сабақтастықпен жалғасып келгені бұған дәлел болады [14,727].

Сонымен атап айтсақ, аталмыш ежелгі жартас суреттері түркі батырлар жыры сюжеттерін бейнелі фольклор ретінде баяндайды. Жоғарыда келтірілген деректермен дәйектерге сүйене отырып, бейнелі фольклордың құрылымын графикалық түрде төмендегідей көрсетуге болады (4-сурет).

Сурет - 4. Бейнелі фольклордың үш компоненттен тұратын логикалық құрылымы

Қорытынды

Мақаланы қорытындылай келе, Орталық Азия мен Сібірдің жартас суреттеріндегі «күн басты» бейнелердің сырын ашу тарих пен мәдениеттану ғылымына жаңа серпін береді. Зерттеу барысында бұл бейнелердің мифтік құдайлар емес, халықтық ерекше қасиетке ие, рухани қуаты толып, нұр шашқан бақылар екендігі ғылыми негізделді. Шоқан Уәлихановтың еңбектеріндегі бақылық сипаттамалар бұл пайымдаудың ақиқаттығын арттыра түседі. Бастан тараған сәулелер - құдайлық белгі емес, адамның ішкі рухани сәулесі мен киелі мәртебесінің символдық көрінісі.

Тамғалы шатқалындағы аталмыш галерея қола дәуірінің бейнелі фольклоры іспеттес. Онда өте дарынды, билікке ие болған айтыскер ақындардың киелі жеті атасын бейнеленуі орынды. Галереяның басты көрінісінде қыз бен жігіт айтысының үлкейтіліп салынуы қазіргі айтыс өнері қола дәуірінде қалыптасқанын білдіреді. Осындағы айтыс өнерімен қоса бишілер мен аңдардың суреті мерекелік думанның көркем постерін құрап тұр. Аталмыш жартас өнері тарихы қазіргі қазақ, жалпы түркі мәдениетінің бастауы іспеттес. Яғни «Айтыс, батырлар жыры және жартас бейнелері» үш компонентті логикалық құрылым түзеді. Бұл тұжырым ежелгі айтыс өнері ұлттық дүниетаным мен төл мәдениетіміздің бастауы болғанын айқындай түседі. Бұл мақаланы тарихи сәулет, этнодизайн, этнография және Қазақстан тарихы бағыттарына жатқызуға болады. Зерттеуде қола дәуірінің петроглифтері (Тамғалы ғибадатханасы) синкретті феномен ретінде қарастырады. Тарихи сәулет тұрғысынан сакралды кешен ашық аспан астындағы кеңістіктік орта ретінде талданып, табиғи жартас ландшафты ғұрыптық әрекеттердің архитектоникасын қалыптастырады. Этнодизайн аспектісінде жартас бейнелері бастапқы белгі-символдық код ретінде сарапталады: «күнбасты» тұлғалардың стилизациясы, сызықтардың ырғағы мен пластикасы ұлттық орнаменттің бастауы болып табылады. Этнографиялық талдау мәдени сабақтастықты ашып, соярылы кейіпкерлерді көне бақылардың бейнесімен, ал жұп тұлғаларды қазақ айтысының прототипімен байланыстырады.

**Әдебиет тізімі:
деректер және библиографиялық шолу**

1. Маргулан А. Х. Казахское народное прикладное искусство. Т.1. Алма-Ата. Өнер. 1986. 256 с. С.12- 48.
2. Грязнов М.П. Древнейшие памятники героического эпоса народов Южной Сибири. Археологический сборник №3, Санкт-Петербург, 1961. С. 7-31.
3. История Сибири. Т.1. Москва. Наук. 1968, С. 429
4. Антонов Н.К. Заметки об эпосе якутов. Советская тюркология. 1974. №1. С. 25-35
5. Әуезов М. *Әдебиет тарихы*. Алматы. Ана тілі, 1991. 180 б.
6. Рогожинский А.Е. Петроглифы археологического ландшафта Тамгалы. Алматы, 2011. 342 с.
7. Қазақ халық әдебиеті. Айтыс. 2-том. Алматы. Жазушы, 1988. 352 б.
8. Миниатюры к произведениям Алишера Навои. Ташкент, 1982, миниатюра №277
9. Жанибеков У. Казахская танцевальная культура: www.kazakhstanhistory.ru
10. Валиханов Ч.Ч. Следы шаманства у киргизов. Т.4. Алматы, 1984. С.48.
11. Шер. Я.А. Петроглифы Средней и Центральной Азии. Москва. 1980. С.8
12. Самашев З., Чжан Со Хо, Боковенко Н., Мургабаев С. «Наскальное искусство Казахстана». Сеул, 2011. С. 87-90. (на корейском и русском языках)
13. Жармұхамедов М. Айтыстың даму жолдары. Алматы. Ғылым, 1976. 168 б.
14. Жирмунский В. М. Тюркский героический эпос. Ленинград. Наука, 1974. 727 с.
15. Загадочные наскальные рисунки https://www._zagadochnye-naskalnye-risunki
16. «Тамгалы» музей-заповедник <https://tanbaly.kz/about>
17. Айтыс <https://www.google.com/search>
18. Серікбол Қондыбай *Арғықазақ мифологиясы. 1-кітап* / ҚР Білім және ғылым министрлігі, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты. Алматы. Дайк-Пресс, 2004. (Қазақстанның шығыстану зерттеулері). 510 б.
19. Исмагулов О.И., Исмагулова А.О., О.У. Еркибаев. Антропологическое развитие казахского народа и глубина его этноисторических истоков // Самарский федеральный исследовательский центр РАН, Самара. Т.21, №68, 2019. С.32-42 http://www.ssc.smr.ru/journals/izvestia_hum
20. Mircea Eliade. *Shamanism: Archaic Techniques of Ecstasy*. Foreword by Wendy Doniger. Translated from the French by Willard R. Trask. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2004. (Princeton Classics; Bollingen Series LXXVI). 648 p. ISBN 978-0-691-11194-5 (pbk.).
21. Ethnolinguistic and Cognitive Aspects of Sacred Numbers in Turkic World / A. Aitpaeva, K. Kovacs [et al.] // International Journal of Society, Culture & Language. 2026. Vol. 14, Iss. 2. P. 45-58. URL: https://www.ijscel.com/article_735124.html
22. Ученые впервые успешно расшифровали геном знаменитого «Золотого человека» <https://www.inform.kz/ru/uchenie-vpervie-uspeshno-rasshifirovali-genom-znamenitogo-zolotogo-cheloveka-7c1f23ef>
23. Тасболатов Б.Т. Глубокие корни истории казахов (на казахском языке). Труды института истории и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова. Алматы. 2022. С.49-66.

**Reference list:
sources and bibliographic review**

1. Margulan A. KH. Kazakhskoye narodnoye prikladnoye iskusstvo. T.1. Alma-Ata. Öner. 1986. 256 s. S.12- 48.
2. Gryaznov M.P. Drevneyshiye pamyatniki geroicheskogo eposa narodov Yuzhnoy Sibiri. Arkheologicheskii sbornik №3, Sankt-Peterburg, 1961. S. 7-31.

3. Istoriâ Sibiri. T.1. Moskva. Nauk. 1968, S. 429
4. Antonov N.K. Zametki ob épose âkutov. Sovetskaâ tûrkologiâ. 1974. №1. S. 25-35
5. Äwezov M. Ädebïet tarïxı. Almatı. Ana tili, 1991. 180 b.
6. Rogozhinskiy A.Ye. Petroglify arkheologicheskogo landshafta Tamgaly. Almaty, 2011. 342 s.
7. Qazaq xalıq ädebïeti. Aytıs. 2-tom. Almatı. Jazwşı, 1988. 352 b.
8. Miniatyury k proizvedeniyam Alishera Navoi. Tashkent, 1982, miniatyura №277
9. Zhanibekov U. Kazakhskaya tantseval'naya kul'tura: www.kazakhstanhistory.ru
10. Valikhanov CH.CH. Sledy shamanstva u kirgizov. T.4. Almaty, 1984. S.48.
11. Sher. YA.A. Petroglify Sredney i Tsentral'noy Azii. Moskva. 1980. S.8
12. Samashev Z., Chzhan So Kho, Bokovenko N., Murgabayev S. «Naskal'noye iskusstvo Kazakhstana». Seul, 2011. S. 87-90. (na koreyskom i russkom yazykakh)
13. Jarmuxamedov M. Aytıstıñ damw joldarı. Almatı. Ğılım, 1976. 168 b.
14. Zhirmunskiy V. M. Tyurkskiy geroicheskiy epos. Leningrad. Nauka, 1974. 727 s.
15. Zagadochnyye naskal'nyye risunki https://www._zagadochnye-naskalnye-risunki
16. «Tamgaly» muzey-zaprovednik <https://tanbaly.kz/about>
17. Aytıs <https://www.google.com/search>
18. Serikbol Qondıbay Arğıqazaq mïfologïyası. 1-kitap / QR Bilim jäne ğılım mïnistrliğı, R.B. Süleymenov atındağı Şıǵıstanw ħnstıtwtı. Almatı. Dayk-Press, 2004. (Qazaqstannıñ şıǵıstanw zerttewleri). 510 b.
19. Ismagulov O.I., Ismagulova A.O., O.U. Yerkibayev. Antropologicheskoye razvitiye kazakhskogo naroda i glubina yego etnoistoricheskikh itokov // Samarskiy federal'nyy issledovatel'skiy tsentr RAN, Samara. T.21, №68, 2019. S.32-42 http://www.ssc.smr.ru › journals › izvestia_hum
20. Mircea Eliade. Shamanism: Archaic Techniques of Ecstasy. Foreword by Wendy Doniger. Translated from the French by Willard R. Trask. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2004. (Princeton Classics; Bollingen Series LXXVI). 648 p. ISBN 978-0-691-11194-5 (pbk.).
21. Ethnolinguistic and Cognitive Aspects of Sacred Numbers in Turkic World / A. Aitpaeva, K. Kovács [et al.] // International Journal of Society, Culture & Language. 2026. Vol. 14, Iss. 2. P. 45-58. URL: https://www.ijscsl.com/article_735124.html
22. Uchenyye v pervyye uspeshno rasshifrovali genom znamenitogo «Zolotogo cheloveka» <https://www.inform.kz/ru/uchenie-vpervie-uspeshno-rasshifrovali-genom-znamenitogo-zolotogo-cheloveka-7c1f23ef>
23. Tasbolatov B.T. Glubokiye korni istorii kazakhov (na kazakhskom yazyke). Trudy instituta istorii i etnografii im. CH.CH. Valikhanova. Almaty. 2022. S.49-66.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы) **Юсупова Акмарал Ардашеровна** – доктор PhD, «Архитектура» кафедрасы. Оңтүстік Қазақстан зерттеу университеті. Шымкент, Қазақстан. e-mail: akmaral.yusupova.80@mail.ru